

A XIX. század fejlődéstörténeti előzményeiről

Dolgozatom címét Horváth János 1933/1934-ben elhangzott egyetemi előadásából (és annak írott változatából) kölcsönöztem. Ha az alkotó szellemi rangjához méltón tudnék eljárni, ennek minden fogalmát ki kellene fejtenem. Ezúttal azonban csak az *előzményekről* lesz szó, amelynek elméleti leírását Horváth Jánosnál nem olvashatjuk; értelmezései, fő sajátosságai azonban az elemzések során kirajzolódnak, szorosan kapcsolódva fejlődéseszményének sarkalatos tételeihez. Ezt szeretném vizsgálni s szembesíteni az általa itt taglalt irodalmi művek egy kisebb szeletével. A fogalmakat, a rendszert, az irodalmi alkotások bemutatását a maga körén belül vizsgálom, forrásokra, a mai szakirodalomra csak a legszükségesebb esetekben utalok.

Horváth János a XIX. században a nemzeti irodalom kibontakozásának korát látta; ami megelőzte, arról fejlődéstörténeti tanulmányában összegezően ezt írta: „Világnézeti, politikai, nyelvi, közönségbeli, technikai (irodalom-fajta-i) megoszlás: csupa ellentét, csupa nyugtalan küzdelem, amelynek előbbutóbb el kell valahogy dőlnie.”¹ Az évszázadok során aztán kirajzolódik Horváth Jánosnál, hogy a fejlődés, a „nyugtalan küzdelem” egyre inkább a szétszórt, az ellentétes törekvéseket összekötő eszme, a nemzeti irodalom megteremtése felé halad, úgy, hogy a folyamatban tovább differenciálódik, s komplex kapcsolatokba képződve halad tovább. „Fejlődés pedig nincsen folytonosság nélkül: folytonosságot viszont a változások fokozottsága, újabb szálak nem egyidejű beleszövése eredményezi.”² Világos tehát, hogy a hosszú, ellentéteken át tartó, bonyolult folyamat időben változó, történeti jelenségeket mutat, amelyeket Horváth János szerint a *tárgyi hűség* elfogulatlan, minden önkényt, a priori rendszerező elvet kizáró vizsgálataival kell számba vennünk. Minthogy azonban minden irodalomtörténeti szintézis „egyne-mű egységnek fogja fel anyagát: van tehát vezérelve, összefoglaló fő szempontja”.³ E fő szempont az irodalomban megtestesülő közösségi elv, annak összetartó magja „az irodalom magyar nyelvűsége, nemzeti szelleme, belső, lelki egysége, művésziessége”,⁴ amelyet az *önelvűség* fogalmi általánosításával kell számba vennünk – ez tehát a változékony tárgyi elemek mellett a fejlődés és vizsgálatának másik, az állandóságot képviselő sarkpontja: „Állandó és változó: lényeg és annak idő szerinti megnyilatkozásai: e kettőre kell

tehát figyelmet fordítanunk. Ezek pedig a »fejlődés« posztulátumai, s ki is merítik a »fejlődés« fogalmát.⁵ S minthogy a történeti folyamatban minden szertehúzó iránynak, küzdelemnek „el kell valahogy dőlnie”, a fejlődésnek iránya, *célja* van, az egységesülés az állandó lényeg minél teljesebb kifejtése felé tart. Csúcspontját Horváth János – mint ismeretes – a nemzeti klasszicizmus irodalmában látta (ennek taglalásától egy másik értekezés ment fel).

Szólnom kell azonban az előzmények vizsgálatát jelentősen befolyásoló célelvűség sajátosságairól, a XIX. századi irodalom vizsgálatában felmerülő problémáiról. Előrebocsátanám, hogy az ellentéteken át vezető, az állandó és a változó tényezőkre épülő, a csúcspont felé tartó fejlődéseméleti célszerűségnek van általános és történeti alapozottsága. Általános, mivel, mint Horváth János írja, minden szintézisnek van összefoglaló fő szempontja, a vezérelv (esetleg vezérelvek) irányító, a célt is kirajzoló szerepét egyetlen összefoglaló munka sem kerülheti el. S van ezúttal konkrét történeti alapja is. Horváth János fejlődésrajza csúcspontján, a Petőfi, Arany, Gyulai nevével fémjelzett magyar klasszicizmusban valóban kialakult a nemzeti nyelvű, nemzeti szellemű irodalmi élet; jelentőségét kiemelkedő életművek, nagy írói egyéniségek igazolták. Más, problematikus kérdés a kijelölt cél finalitásának elve, taglalása ezúttal nem e keretbe tartozik. Vizsgálódásom szűkebb körében maradva leszögezném, hogy a kialakulást segítő vagy éppen ellentéteivel megnehezítő, avagy ellentéteivel hajtó irodalmi jelenségeknek a XIX. század elején is van a fejlődést „igazoló” érvénye, az, hogy a számba vett, nagyon is különféle, széttartó próbálkozások, törekvések halmaza helyett Horváth Jánosnál szilárd alapú, koncentrált gondolatmenetű folyamat rajzolódik ki, helyeslésre avagy cáfolatra, de mindenképpen továbbgondolásra készítette. Spontán adódó kérdés viszont, hogy az előzmények vizsgálatában a célhoz rendelt értékek számbavétele nem vezet-e óhatatlanul egyoldalsághoz, elfogultsághoz? Okkal gondolhatunk arra, hogy a középponti, az irányító eszme kiemelése elháríthatatlanul más irányok, más eszmék, más törekvések háttérbe szorítását, esetleg figyelmen kívül hagyását eredményezi. Elgondolkodtató az is, hogy vajon egy távolabbi, az alkotó által már be nem látható folyamatban nem lesz-e éppen az itt elhanyagolt, avagy heterogénnek tartott próbálkozásoknak fontos, sőt, irányító szerepe? S aztán, ha a célszerűség jegyében van fő érték, kiemelt irány, s a fejlődést leginkább előrevivő irodalmi és erkölcsi eszmény, a többi, emellett létező kísérletek, művek, magatartások vajon érdemüknek, súlyuknak megfelelően kerülnek-e a fejlődésrajzba? A célszerűség ugyanis szükségképpen rangsorolást jelent, ily módon az eltérő értékek mellérendelés helyett a fő irányhoz, eszméhez mért alárendelő viszonyba kerülnek, alárendelő minősítést nyernek, nyerhetnek. Horváth Jánosnál nagy kérdés, hogy a nemzeti egyneműség felé tartó folyamatban milyen szerepe, rangja, minősítése lesz, lehet a még nem egységes, a még rendezetlen, a nemzetit az idegennel és az általánossal keverő, összetett

irányoknak, próbálkozásoknak? Amelyeket – tegyük hozzá – a tárgyi hűség alapján széleskörűen ismertet, érzékenyen jellemez. S vajon az egységesítés, az egyneműség keresése nála az előzményekben is, a részletekben is okvetlenül szükséges-e? S meggyőző-e minden esetben az egységbe nem illő jelenségek minősítése s a hozzáfűzött értékfokozatok? S bizony ilyenféle, Horváth János szavával élve, „heterogeniumokat” bőségesen találunk irodalmunk itt vizsgált fejlődési szakaszában.

Itt van mindjárt Bessenyei írói és szervezői munkássága. Horváth János szerint „vele kezdődik a tulajdonképpeni nemzeti irodalom története”.⁶ A Bessenyei névvel jelzett kor középpontjában – olvassuk – a felvilágosodás áll, világnézet, amely az ész világosságával, mindent mérlegre tevő bírálatával jelöli ki legfőbb értékeinket, s tanít a végső cél, a közboldogság megteremtésére. A mindenkinek szóló igazságokat azonban csak anyanyelven lehet terjeszteni, az új eszmék, az új gondolkodás, az új műveltség, az új ízlés pedig kiművelt, „pallérozott” nemzeti nyelven lehetséges, s mint Horváth János írja: „itt fordul a program nemzetivé és irodalmi érdekűvé.”⁷ Csakhogy az új, a Voltaire-féle eszmerendszer, olvassuk a továbbiakban, „már szöges ellentétben áll a hagyományos világnézettel”, teremt ugyan világiságot, szépirodalmiságot, erkölcsi egységet, másféle, új irodalmi nyelvet, műfajokat, ízlésformákat, ám mindezt idegenből átvett gondolatvilággal, „idegen mintákhoz idomulással”, fordításokkal. Összegezésében: „Ily paradox módon indul a »nemzeti« irodalom: magyar nyelven, idegen szellem betelepítésével.”⁸ Az átvételen túl Horváth János nem fejt ki részletesen, hogy mit nevez gyökeresen idegennek a felvilágosodás eszméiben és irodalmában. A magyarázathoz talán leghasznosabb idézni a felvilágosodás Kanttól származó jelszavát: Aude sapere! Ez pedig a gondolkodás, a kételkedés, az ítélkezés merészségét jelentette és hirdette, szembenézést az akár megoldatlan, megoldhatatlan filozófiai, vallási, erkölcsi, alkotói problémákkal. Ennek jegyében formálódott a felvilágosodás európai irodalma, s ennek nyomán Bessenyei életműve.

Nála is kimondattak megválaszolhatatlan dilemmák, például a mennyi ember, annyi törvény bizonytalanságáról, a gondviselés hatáiról, az ember cselekedeteiben az ész, az erkölcs és a „vér”, a természet hatáiról, kiszámíthatatlan hatalmáról.⁹ Horváth Jánosnál ellenben a nemzeti irodalom eszményeiben benne foglaltatik a szilárd elveken nyugvó, egységes világnézet, erkölcsi rend, a mérsékletes bölcsesség. A mindent átható kétely, a megoldatlanul nyitva hagyott problémák és a róla szóló irodalom (külhoni forrásaival együtt) nem illeszkedett az általa elfogadott ideálképbe. Mondhatjuk persze, hogy az ilyenféle elemzések, mérlegelések nem az önelvűség jegyében vizsgált irodalom fejlődésrajzába és előzményei feltárásába tartoznak. Nem is eszmetörténeti forrásokat, háttérrel hiányolunk, hanem a Horváth János elmélete szerinti számbavételt. Ő ugyanis az eszmék hatásáról is nagyon világosan s rendszeréhez következetesen szól. A hazafiságról írja: „A magyarság

nem *irodalmi érték*”, léte fontos, szükséges mindannyiunkban, nagyobb, szentebb érzés a többenél, de „irodalmi mű értékét csak akkor emeli, ha éppúgy, mint más érzés, művészi erények kifejtéséhez szolgál ihletül”.¹⁰ A felvilágosodás mint erkölcsöt, szellemiséget formáló, érzésvilágot alakító világnézet szolgált ihletül művek, műfajok, irodalmi minőségek, értékek teremtésére. Emeljük ki ezúttal csupán a filozófiai költészet változatos fajtáit, amelyekben az elvont gondolkodás, a kétely kifejezésformáit, nyelvi, stiláris alakzatait próbálták kialakítani, néha a tradicionális, a klasszicista normákkal egyeztetve, néha éppen ellentétesen (például a lezáratlanságban). Úgy is mondhatjuk, hogy a költői és az értekezői stílus bonyolult átszövődésén munkálkodtak Bessenyei, kortársai – és követői. Mert lesz folytatása, Csokonaitól, mondjuk ezúttal csak a romantikáig. A felvilágosodás eszméinek, azaz a felvilágosodott gondolkodásmódnak mint új művészi sajátságok ihletőjének van, lenne helye az előzmények között, ebben a fejlődésrajzban is. Szerencsés volt-e, hogy az idegenszerűség jegyében háttérbe szorultak?

Horváth János a magyar irodalom további fejlődésében is az átvételeket, az idegen hatásokat regisztrálja; az előzményekben az egymáshoz nem illő elemek, irányok bonyolultságát, sőt, a bonyolultság fokozódását látja, így a nyelvújítás mozgóerőiben is. Többféle, egymáshoz nem tartozó jelenségeket sorol például a szóújításoknál: régi szavak felélesztését, szókurtításokat, különféle szótövek ellátását új ragokkal, képzőkkel, idegen szavak (esetleg rövidített) átvételét stb. S még tarkább az összkép a Bessenyeivel megindított irodalom – ahogy ő nevezi – izlésbeli zavarának alakulásában, s kiemelten az 1770-es évek kezdeményeit továbbvivő Kazinczy munkásságában. Horváth János szerint Kazinczy legnagyobb érdeme „stílreformja”, a köznyelvtől tudatosan elválasztott irodalmi nyelv megteremtése, az írói szabadság kivívása. E program legjellemzőbb vonása Bessenyeiékhöz hasonlóan *paradoxona*: „patriotizmusból legyenek idegen szépségeink; ne írjunk originálokat; kultúrát telepítsünk, de csak keveseknek stb.”¹¹ Horváth János azonban az ellentétekben is az egyneműsítő, az összefogó eszményt keresi – ezt találja meg Kazinczy klasszicizmusában. S minthogy ez itt főként az általános emberi, az eszményi hitvallását, a műgondot, a választékos stílust jelentette, amely minden nemzet minden alkotójára érvényes, érthető, hogy Kazinczy a fordításokban, az átültetésekben is megvalósíthatónak látta programját.

De vajon mennyiben volt ez paradoxon? Kérdésünkhöz ezúttal Horváth János korábbi művét idézzük. Szakdolgozatát Báróczi Sándorról írta, tanára, Gyulai Pál doktori disszertációnak minősítette, s 1901-ben kiadta a *Budapesti Szemlében*. A francia irodalmi ízlést követő Bárócziról, Kazinczy példaképéről itt azt írta, hogy Calprenède *Kasszándra* című regényében Báróczi a gavalér erkölcsöt, a viselkedés-, beszéd- és stílusfinomságot akarta átültetni. „S éppen erre a finomságra volt szüksége nyelvünknek a XVIII. század utolsó negyedében” – fűzi hozzá elismerően. Majd kifejti azt is, hogy Kazinczy

valóban méltó utóda volt, mert mindketten a nyelv- és stílusújításban a szépet, az esztétikait tartották vezérelvnek, akár az idegenszerűségek elfogadásában, akár a nyelvhelyesség rovására is.¹² Úgy látszik, hogy Horváth János ekkor a modern irodalom fejlődése, az esztétikai gazdagodás, a magatartás finomodása érdekében elfogadta az idegen minta átvételét. S ha látott, láthatott benne némi ellentétet, ezt nem jelezte, de kiemelte a Báróczi nyelvújításában domináns magyar elemeket (új szavaiban, mondatfűzéseiben). A kérdés azonban kérdés marad, vajon a Báróczit követő Kazinczy korában a sokszínűsége törekvő külhoni példák átvételéről, stílusáról nem mondhatjuk-e ugyanilyen joggal, hogy „éppen erre volt szüksége” az irodalom fejlődésének? Hogy a sokféleség, az idegent is átsajátító tarkaság inkább szervesülésre kész kapcsolódásként, mint paradoxonként előzménye a további kibontakozásnak? S Kazinczy fordításai, prózája felől nézve némiképp elbizonytalanodunk klasszicizmusa egységének határozottságában is. Vajon a szentimentális Dusch-regényből átültetett *Bácsmegyey* vagy az erősen a rokokóba hajló Gessner-fordítás nem teszi-e képlékennyé a „stílrétegződés” egységét biztosító klasszicizmus körét?

A magyar irodalom fejlődéstörténetének *állandó* eleme, az önelvű, a nemzeti szellemet megtestésítő eredeti irodalom ideálja nevében Horváth János a legbiztosabb eredményt a Bessenyei–Kazinczy-vonalra tudatos visszahatásként értékelt Kármán József programjában látja. Mint írja, ő az a szerző, aki Bécsből a Herder-féle Nationalautor ideálját hozta, aki „nálunk termett eredeti munkákat” követel.¹³ Szerinte ő lett volna képes a Bessenyei–Kazinczy-program és a nemzeti irány „syncretizmusának” megteremtésére, egyesítve annak felvilágosodott eszméit, esztétikai, ízlésbeli eredményeit a nemzeti szellem, a nemzeti eredetiség kívánalmaival. Írói programja Horváth János szerint „írói gyakorlatának jóval elibe hajt”¹⁴ – s ennek megfelelően az előbbi ismerteti és értékeli részletesen. Tegyük hozzá, hogy a *Fanni hagyományai*ban ábrázolt, a személyiségen és a sorson eluralkodó érzelmesség (mint még látni fogjuk), amúgy is idegennek tartatik általa a magyar jellemtől, így kétszeresen érthető *A nemzet csinosodása* című tanulmány kiemelése. Ebben összképet kapunk kultúránk állapotáról, a hazai műveltlenségről és a félműveltségről, az öncélú, a „dolog” alakításától elszakított haszontalan nyelvészkedésről, újításokról. Irodalmi programjában Kármán olyan művek alkotására biztat, amelyek az időben és a térben távol élő emberek és problémáik helyett a mai, a saját életünkről szólnak; fordításokat, átvételeket félretéve írjunk tehát a „nálunk való” világról. Az eredetiség-program itt – mint erre modern elemzője is rámutatott – tág körű (nyelvi, tematikai, műfaji, stílári, művelődési) eredetiséget jelent.¹⁵ A nemzeti irány fontos elemként értetődik bele, de inkább implicit módon, s nem oly nyomatékosan, mint Horváth János írja. Kármán tanulmányában a hangsúly inkább a jelenkoriságon, a modern műveltség megteremtésén van. A literátoroknak főként

a bölcsesség terjesztését írja elő, írói szabadságot szeretne az igazságos cenzúra keretei között, s óhaja az alkotók megbecsülése. Általánosan érvényes program ez, kétségtelenül úgy, hogy hazai adottságaink, lehetőségeink, viszonyaink kontextusába helyezi, felszólítása a magyar íróknak szól – ily módon lesz nemzeti program. Horváth János inkább a saját, mint Kármán eszméi jegyében teremtette meg értékpreferenciáját az előzmények rangsorában, megemelt jelentősége érződik a program meghatottnak nevezhető summarizációjában: „az inspiráció nemzeti eredetiségben keresése; új értelmű nemzeti irodalom művelésének szinte templomi áhítattá magasztosítása, s ehhez kapcsolva a nemzeti író fennkölt önérzete” jellemzi szerinte e tanulmányt.¹⁶ Fejlődésrajza tárgyyszerű összefoglalásában is változatlan Kármán jelentősége, az ő programja megvalósítójaként sorolja fel a kor nagy alkotóit: „A nemzeti eredetiség követelménye felé halad a fejlődés; a követelményt először Kármán József fogalmazza meg, reakcióként Bessenyeiekre s a fordítás-irodalomra; megvalósítani pedig első nagy tehetségű, vagy lángelméjű új költőink kezdik, Csokonai, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor – s az egészen különálló, nagy Katona József.”¹⁷

Emeljük ki először a Csokonai-összképet – ez az időrend mellett azért is jogosult, mert benne a Bessenyei–Kazinczy-vonal paradoxonnak ítélt tendenciáit éppúgy megtalálta, mint az átvezető jelenségeket, s az új, az eredeti, a nemzeti nagy poézis alkotásait. Csokonainál azonban a különféle eszmék, törekvések, stílusirányzatok – mint Horváth János írja – „nem egységbe forrasztva, hanem egymás mellett és után” éltek; kipróbált mindent, „csak magyarul szóljon”, fordításokban, eredetiekben, műfajokban, ízlésbeli és hangnemi irányzatokban, de „az egynemű stílt, mi fegyelmezett ízlés kifejezője, ő nem ismeri”.¹⁸ Horváth János egyetemi előadásában és könyvében részletesen bemutatja karaktere színességét, vidámsága, társas lénye mellett nyugtalanságát, elvagyódását és menekülését a természet, a magány csendjébe; szabadságszeretetét, a természetes élet ideálját; szól szelleme nyitottságáról, a különféle tudományok, filozófiák s természetesen a felvilágosodott világnézet befogadásáról úgy, hogy e sokféleség mind költészete ihletőjévé is vált. A sokféleség azonban Horváth János fejlődéstörténetében ekkor leginkább előzmény, átmenet lehet, minthogy szerinte a diffúz tendenciáknak „előbb-utóbb el kell valahogy dőlnie”. Az egység megteremtésének célképzete jegyében keresi Csokonai személyiségében és műveiben a sokfélést, az ellentéteket összefogó, egyneműsítő irányt. Kazinczynál ezt a klasszicizmusban, Csokonainál a rokokóban jelölte meg. Úgy látja, hogy a színesség, a derűs életszemlélet (legteljesebb kifejezője szerinte az *Anakreoni dalok*), a természet és magánykultusz megéneklése, a játékoságot, visszafogott érzelmeket tükröző szerelmi líra, a zeneiség, a klasszicizmusnak is megfelelő műgond; tárgyias műfajaiban a víg, a satirikus témák kedvelése leginkább a rokokó életeszmékhez és ízlésvilághoz illik. Csokonai legnagyobb érdeme, írja,

hogy mindezt eredeti magyar költészetben valósította meg, s ebben párja Kisfaludy Sándornak. Horváth János emellett kiemelten értékeli munkássága nemzeti jegyeit, a gondolatvilág, a magatartás, s főként a stílusújítások hajlékony, magyar költői kifejezőmódjának kidolgozását.

A változó, a nyitott személyiségben is a nemzetien jellegzetest keresi és hangsúlyozza. Így dicséri filológusi és esztétikai tanultságát, a poeta doctus értékeit; szerinte megvolt benne a magyar költészetre jellemző „tanulmányozó, reflektáló hajlam”, a Deák Ferenc-i bölcsesség e korábbi, költészeti változata. S mint ilyen, Csokonai „magyarabb jelenség Petőfinél”, akinek költészetét „az érzelmi élet autochton érvényesülése” avatja rendkívülivé.¹⁹ E reflektáló, mérséklő bölcsesség jegyében szól Csokonai világnézeti, felvilágosodott ihletésű verseiről, filozófiai költészetéről. Kiemeli, hogy e gondolatvilágot a magyar környezethez igazítja, hogy elsősorban honfitársait szólítja meg (*Marosvásárhelyi gondolatok, Jövendölés az első oskoláról Somogyban*). A gondolkodás szabadságát, a korlátlan kétkedés jogát azonban, amely a felvilágosodás hatására is erősen áthatotta Csokonait, meglehetősen lehatárolja. Elemzi a *Lélek halhatatlansága* címen említett nagy filozófiai költeményét, ír székepsziséről, de ennek mélységét kevésbé veszi tudomásul. Szól ugyan az inkább vágyott és akart hit megoldást kínáló befejezésről; a II. részben (*Okoskodások: érzések*) a „merész, az Istent csak feltételesen vádló”²⁰ keserűségről, de a súlyos kétely és a súlytalan hit kiegyenlítetlenségét a mű készülése és előadása körülményeivel magyarázza. De vajon milyen mérték alapján mondhatunk csak „feltételesen vádlónak” ilyenféle sorokat: „Ha az embereknek dolgait vizsgálom, / Azt a jó, bölcs, igaz Istent nem találom, / Kit a természetnek világában leltem / S ki előtt olly megtölt szívvel térdepeltem.” S vajon „átmeneti” kifakadás-e az a hosszú fejtegetés Csokonainál, amely az állatok, barmok, „a porba fél napig mászó kukacok” világát is kívánatosabbnak tartja az erkölcsöt, az isteni gond viselést nélkülöző, kegyetlen világnál? Vajon a befejezésben mindezeket számba véve Horváth János szerint is kevésbé meggyőző, személytelenebb, idegen forrásból (Pope-tól) átvett vigasz nem jelentheti-e, hogy a problémák eldönthetetlenek, hogy a kételyekre nincs megoldás, a kérdésekre nincsen válasz? A nyitottság, a lezáratlanság azonban már nem illik a Deák-féle bölcsesség felé tartó gondolati költészet előzményeibe, nem illik a klasszicizmus, a rokokó zárt műalkotást követelő normáiba.

Valószínűleg ezért nem olvasunk a Csokonai-elemzésben *A pillangóhoz, Az ember, a poézis első tárgya* című költemények nyitva hagyott, illetve tragikus befejezéséről. Pedig az első vers kérdőjelekkel végződik: „Óh, mikor lesz, hogy bús kínjában / Letöltöm hernyó-életemet / És szemfedelem púpájában / Kialszom szenvedésemet? / Mikor lesz, hogy lelkem, letévén / A testnek gyarló kérégeit / Angyali pillangóvá lévén, / Lássa Olympus kertjeit, / Hol ötet egyik vígasságból / Másikba új szárnyak vigyék, / Hogy a szférákban nőtt rózsákból / Örök ifjúságot igyék?” – azaz halálon innen és túl lesz-e számára

újjászületés, örök élet, legalább az égi költészetben? A kérdésekre válasz nincsen, remény nincsen, vigasz nincsen. A vers muzsikára készült: Haydn *Treuer Gesang* (Gyászdal) dallamára; ezt Horváth János adatként rögzíti, de arról nem ír, hogy a zenéből is tragikus ihlet hatott rá. – A másik versben pedig, ahogy a könyv bemutatja, a költészet változatos tartományait (a klasszikus szépségek, az olasz, francia derű, az angol, a német erdők borongó homályaitól „Dácia térmezejéig”) végigjáró költő a lét végső kérdéseinek magasságaiba jutva kereste a válaszokat, s veszi a „levegői hangtól” a végső ítéletet: mivel a „*Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és kinek / Szavára mozgasz? s végre mivé leszel?*” kérdéseit megfejtani nem tudja, nem tudta „Sebes bukással földre hullván, / Csak csupa por, hamu lett belőlem.” Horváth János szerint a zárás jelentése ez: a nagy kérdések „kivizsgálása nélkül az igazi magasságokban nem repülhet”.²¹ Talán a rokokó költőnek, azaz inkább egy rokokó költőnek elégséges tanulság ez, visszaterelendő őt a kellemek világába, Csokonai azonban „földre hullván” költői megsemmisülést, tragikus bukást él át. S innen nézve tehetünk kérdőjelet a költő dicsért rokokó rendszere egységére. Horváth János a tárgyi hűség szellemében leírja, hogy Csokonai a filozófiai költészetben Bessenyei „legigazibb utóda”.²² Valóban a „legigazibb”: (az általa ott sem taglalt) végiggondolt kételyek, megoldatlan kérdések, a megrendítő nyitottság költészetének utóda és közvetítője – de a tragikus Csokonai-kép nem illett fejlődésrajzának előzményeibe.

Sokkal inkább illett eszményeihez, az előzmények felépített rendszeréhez Kisfaludy Sándor Csokonaiéval párhuzamosnak tartott pályája, munkássága. A sokszínűség ugyanis, mint írja, műveltségben, alkotói vonásokban őrá is jellemző, de mindezekben nem teóriák, hanem természetes hajlamok mozgatták. Könnyedén, szép hölgyeknek udvarolva tanult meg nyelveket, különben, szerencsés körülmények között ismerte meg a legjelentősebb műveket (felsorolásuk olvasható a *Boldog szerelem* VI. énekében), köztük a munkáira leginkább ható Rousseau-t, s dalköltészete elődjét, Petrarcat, valamint a regéket inspiráló Osszián-fordításokat és Veit Webert. A műveltség befogadásában sem a töprengés, kételkedések jellemezték, ahogy Horváth János írja, „nem veszi annyira szívére”, s nem is tekinti oly kizárólagos értéknek, mint Kazinczy, Csokonai vagy Berzsenyi. Elismerést nyer elemzőjétől azért, mert a külhoni irodalom gazdagsága nem feledteti el vele a nemzeti költészet példáit: Batsányit, Faludi és Ányos dalköltészetét, s a nyelvi merészségeiért különösen tisztelt Baróti Szabót és a többieket. A felvilágosodásból, mint olvasuk, leginkább laikus erkölcsstanát sajátította el; az elvont világpolgáriság helyett a nemzeti érzés közösségét választotta. Az öröm és boldogság kútfejét a felvilágosodás szellemében ő is az erényben (virtusban) látta, de ez sem úgy középponti érték számára, mint például Berzsenyinél; inkább a viselkedés, a magatartás módjában megnyilatkozó tulajdonságokat becsülte, így a művelt, erényes francia Caroline-nál, s persze Szegedy Rózánál.

Horváth János spontán természetességet, ösztönös teremtést lát alkotás-módjában. A felvilágosodás jegyében is felszabadított érzelmek, „vér”, képzelet hatalma nála nem okoz olyan dilemmákat, mint Bessenyeinél; költészetében inkább az egyéni szabadság, az érzelmek jogait hirdette, olykor a romantikába áthajló módon, de úgy, hogy túlkapasait elkerülte a józanság, az önfegyelem mérsékletével. Horváth János nagyra értékeli, hogy ezen vonásokkal alkot eredeti munkát, hogy elsőként merete műve kizárólagos tárgyává tenni a szerelmet. Teóriák nélkül, önértékénél fogva teremtett meg egy egészségesebb, magyarabb szentimentalizmust, elutasítva Kazinczy fordításában (a *Báicsmegyeyben* és a *Sterne-ből* átültetett *Yorickban*) az idegennek tartott, túlzó érzelmességet. Horváth János a *Kesergő szerelemben* a tudós objektivitásával számba veszi a természetességtől, a nemzeti színezettől elütő stilizáltságot, a sablonokat (a lányalakban, a költő-attitűdben, formákban), de számára talál mentséget, azt, hogy a közönség nem érezte ezeket idegennek, a korizlés elfogadta, s evvel együtt értékelte közvetlen, eredeti és személyes líraiságát. A nemzeti eredetiség legtisztább megvalósítását Horváth János (a szakirodalom egyöntetűnek tartható ítélete szerint a *Kesergő szerelemnél* színtelenebb) *Boldog szerelemben* látta. E műben a családi életben megtalált boldogság és erkölcs hazai értékvilágába illő költészetét teremtette meg, idegen sablonoktól mentesen. Hazai életkeret, hazai természeti szépség, patriotáság természetes elemei e líraiságnak; a szerelem magasztalása, testi és lelki örömeinek természetessége, az idegenből magyarrá alakított dalforma könnyedsége a naivhoz, a népihez is közeli vonásaival a magyar líra fejlődésének kiemelt értékű előzménye. – Az erős patrióta beállítódás jegyében teremt új műfajt a Himfy-dalok ihletkörében keletkezett, romantikus sablonoktól sem mentes első regéiben; a későbbi regékben, drámákban viszont Horváth János tárgyilagosan számba veszi a hazafias ihletből származó túlzásokat, elnagyolt, művészietlen vonásokat.

Kisfaludy Sándor jelentőségét az előzmények sorában még egy tényező növeli Horváth Jánosnál. Érezhető kedvvel írja le, hogy ő az a korában oly ritka alkotó, akinek szerencsés életkörülményei, adottságai mellé még a hosszú élet ajándéka, örömei s bennük a siker élményei is megadattak, műveit olvasták, ünnepelték. Ez pedig azért volt lehetséges értékelése szerint, mert neki sikerült, ami Csokonainak nem: az új törekvések, a külhoni hatások és a nemzeti jegyek egységbe rendezése úgy, hogy „képzelet és érzékenység e lehetőleg hazafias szempontú lelki formájához megtalálja azt a kifejezést, mely az eddigi stílváltozatokat kiegyenlíti s mindenki számára elfogadhatóval váltja fel”.²³ Hangsúlyozom itt a „mindenki számára elfogadható” értékét. Horváth János irodalomfogalma szerint („írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével”) befogadók nélkül nem létezhet irodalom; az olvasók minél szélesebb körének megnyerése – ekkor különösen – az irodalom szempontjából alapvető, létérdekű feladat. Kisfaludy Sándor

művei teljesítették az olvasókhöz jutás, az olvasók megnyerésének küldetését, míg Csokonai munkái alig jutottak el a közönséghez;²⁴ sem az egykorú, sem a későbbi kritika nem fogadta egyöntetűen, inkább elmarasztaló bírálatokat kapott; ama kiegyenlítetlen stílváltozatokat a kritika sem juttatta közelebb a publikumhoz. – Összegezve: a két pálya bemutatása pregnánsan jelzi az előzmények célelvűség jegyében értékelt karakterét, illetve problematikus voltát: a költői lángelmének tartott Csokonaiban Horváth János nézete szerint a nemzeti irodalom aranykora csupán „a maga zseniális gyermekségét szemlélheti”,²⁵ de a „heterogeniumok”, a „stílegység” hiányában kevésbé illik az ideálját megteremtő fejlődésvonalba; míg Kisfaludy Sándor pályája mintegy készen igazolja koncepcióját. Más szóval: a felvilágosodás kora entitásából származó, sajátos esztétikai érték és az előzmények értékpreferenciája jelentősen eltér egymástól.

A magyar irodalom fejlődésének következő korszaka Horváth Jánosnál a magyar romantika előkészítő kora; középpontban Berzsenyi és Katona pályájával, akiknél a klasszicizmusból a romantikába tartó folyamat jelenségeit elemzi. Megjegyzendő, hogy a romantika nála még szintén előzmény a nemzeti klasszicizmus irodalmának csúcspontjához mérve. Mind az ezt előkészítő kor, mind a romantika kora aztán új sajtóságokat, új problémákat vet fel az előzmények vizsgálatában. A Berzsenyi és Katona nevével fémjelzett korban például úgy látja, hogy itt a különféleségek, a klasszicizmustól eltérő törekvések már nem „heterogeniumok”, hanem a fejlődés tényezői, amennyiben a maguk sajtóságaival az új ízlés felé mutatnak, s mint maga írja, az egységteremtő klasszicizmust megbontó tendenciákat jeleznek. A klasszicizmus egységében – olvassuk nála – kialakult az életeszmények, a harmónia, az alkotói elvek (főként a műgond követelménye), a műfajok, a versformák, a stílussajtóságok követendő mintája. (Különbéle változatait, hatásait, esetleges eltérő árnyalatait a részletes elemzésekben a tárgyalt, s az itt nem említett költőknél is kimutatta.) A romantikát előző kor műveinek taglalásában, értékelésében főként az előkészítést, kedvelt szavával az „áthajlást”, a régi és az új, a klasszikus és a romantikus, a hagyományos és a modern néha együttes, néha egymásnak ellentmondó, bonyolult esztétikai értékeit elemzi, máig csodált, szépirodalmi rangú stílusban. S mivel ezúttal áthajló tendenciák együttesen megnyilvánuló jelenségeiről van szó, az értékek alá- és fölrendelése, némelyek súlytalanítása, netán háttérbe szorítása itt már kevésbé lesz problematikus, az egységesítés erőltetése sem jellemző. Berzsenyi költészetében is egymást átszövő ellentéteket ír le: a klasszikus eszmények, életeszmények, a harmónia és a romantikus nyugtalanság, a mélabú, az óda és az elégia együttesét; a formákban a művészi egyensúly és a feszültség egymást átható, komplexitásukban megejtő hatását. Hozzáfűzhetjük, hogy a modern szakirodalom sokféle vizsgálódása inkább árnyalta, erősítette, mint cáfolta Horváth János elemzése lényegét. – A romantika koráról szóló fejlődésrajz-

ban, az ihletett tollal írt Kölcsey- és Vörösmarty-portrékban az előzmény értelmezése ismét más problémákat vet fel. Ilyen például az a tétele, hogy a két alkotóra jellemző komplex líraiság, lelkiállapot mint „korszerű magyar ketősség egybeolvad”, hogy a romantikát is „osztatlan érzés, egynemű élet-szemlélet”²⁶ jellemzi. Ez azonban már külön elemzés tárgya; helyette inkább mondanivalóm rövid summázatára vállalkoznék.

Annak összefoglalására, hogy a célelvű fejlődésrajz jegyében vizsgált előzmények – meglátásom szerint – helyenként művek, törekvések problematikus kiválasztásához, jelenségek és tendenciák háttérbe szorításához vezetnek; hogy az egység keresése egyes művek körénél erőltetettnek tűnt; hogy az értékek alá- és fölérendelése nem volt meggyőző minden esetben – vagy legalábbis kételyeket ébresztett. Kérdőjeleinket azonban egy koherens, elvi alapjaiban és elemzéseiben következetes rendszer állításai hívták ki; elfogadott és vitatott tételei máig serkentik munkáinkat. Amely legvégül a felszólító mód felkiáltójelére kötelez: hajtsunk fejet előtte!

1 HORVÁTH János, *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* = *Uő, Tanulmányok*, Bp., 1956, 96. A továbbiakban *Tanulmányok*.

2 HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1980², 171. A továbbiakban *Fejlődéstörténet*.

3 *Fejlődéstörténet*, 56.

4 *Fejlődéstörténet*, 62.

5 *Fejlődéstörténet*, 62.

6 *Tanulmányok*, 99.

7 *Tanulmányok*, 101.

8 *Tanulmányok*, 102.

9 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp., 1976, 21–60.; *Uő, A magyar felvilágosodás korának irodalma*, Bp., 1994, 75–91.

10 *Fejlődéstörténet*, 265.

11 *Tanulmányok*, 128.

12 HORVÁTH János, *Báróczi Sándor. Különnyomat a Budapesti Szemle 1901. évfolyamából*, Bp., 1901, 10., 34.

13 *Fejlődéstörténet*, 258–259.

14 *Tanulmányok*, 138.

15 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, 1998, 423.

16 *Tanulmányok*, 141.

17 *Tanulmányok*, 106.

18 *Fejlődéstörténet*, 223., 225.

19 *Fejlődéstörténet*, 226.

20 HORVÁTH János, *Csokonai. Csokonai költő-barátai. Földi és Fazekas*, Bp., 1936, 35. A továbbiakban H. J. Csokonai.

21 H. J. Csokonai, 32. *A pillangóhoz* című vers zenei háttéréről, 20.

22 H. J. Csokonai, 31.

23 *Fejlődéstörténet*, 235. Támaszkodtam még Horváth János 1935/1936-ban tartott egyetemi előadásának kiadására: HORVÁTH János, *Kisfaludy Sándor*, Bp., 1936.

24 Nagyobb munkái közül életében csak néhány jelent meg: *Kleist-fordítása*, *A tavasz*, Komárom, 1802; *Dorottyia*, Nagyvárad–Vác, 1804; *Halotti versek*, Nagyvárad, 1804.

25 *Fejlődéstörténet*, 226.

26 *Fejlődéstörténet*, 306., 310.